

ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫ
ТУРАЛЫ ТҮРКІ
ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ

IV
ТОМ

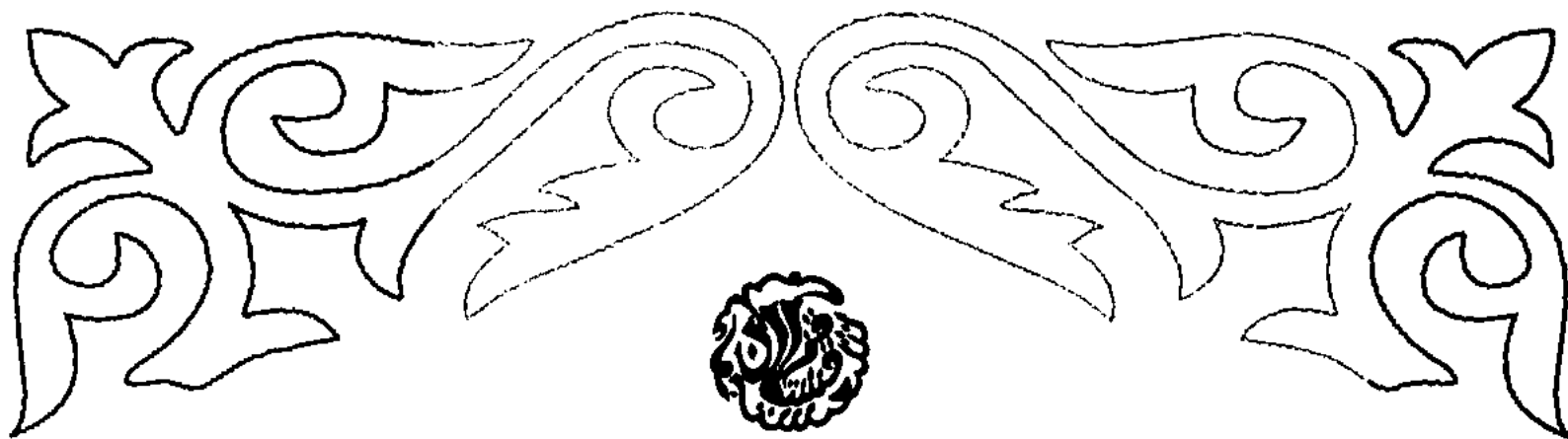
МӘДЕНИ МҰРА

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ПРЕЗИДЕНТІ
НҰРСҰЛТАН ӘБШҰЛЫ НАЗАРБАЕВТЫҢ
БАСТАМАСЫ БОЙЫНША
ТАЛДАП-БЕЛГІЛЕНДІ**

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
БАС РЕДАКЦИЯСЫНЫҢ АЛҚАСЫ**

Құл-Мұхаммед М. А., *бас редактор*
Тәжин М. М., *бас редактордың орынбасары*
Нұрғазин Н. М., *жауапты хатшы*
Әбділдин Ж. М.
Әбусейітова М. Қ.
Әуезов М. М.
Байпақов К. М.
Бұрханов К. Н.
Ертісбаев Е. Қ.
Зиманов С. З.
Кекілбаев Ә.
Қасқабасов С. А.
Мағауин М. М.
Мәмбеев С. А.
Нұрпейісов Ә. К.
Нысанбаев Ә. Н.
Рахмадиев Е. Р.
Сұлтанов Қ. С.
Сүлейменов О. О.
Тасмағамбетов И. Н.
Хұсайынов К. Ш.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРАЛІГІ
Р. Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ**

МӘДЕНИ МҮРА

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ТУРАЛЫ ТҮРКІ
ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ**

**IV
ТОМ**

**МҰХАММЕД-САДЫҚ ҚАШҒАРИ
ТАЗКИРА-ЙИ 'АЗИЗАН**

Алматы
“Дайк-Пресс” 2006

**ББК 63.3 (5 Каз)
Қ 18**

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ СЕКЦИЯСЫ:**

**Әбусейітова М. Қ. (төрайым),
Муминов Ә. Қ. (төрайымның орынбасары),
Медерова Д. Е. (жауапты хатшы),
Еженханұлы Б., Базылхан Н., Нұрманова А. Ш.**

**Кіріспе, қазақ тіліне аударма, түсіндірмелері,
мәтін факсимилесі, көрсеткіштер
А. Ш. Нұрманованікі**

Ғылыми редакторы Ә. Қ. Муминов

ISBN 9965-798-34-6

© Нұрманова А. Ш., аудармалар, түсіндірмелер, мәтін факсимилесі, көрсеткіштер, 2006
© “Дайк-Пресс” баспасы, 2006

КІРІСПЕ

Қазақ тіліндегі толық аудармасы мен мәтіні алғаш рет шығарылып отырған “Тазкира-йи ‘азизан” шығармасы мұсылман әдебиетінің агиографиялық (манақиб) жанрына жатады¹. Онда діни қайраткерлердің ішіндегі аса көрнекті сопы шейхтардың жасаған діни ғажайыптары мен батырлығын суреттейтін әңгімелер жинақталған. Агиографиялық шығармалар белгілі бір сопы шейхтардың өмірінен мәлімет беріп қана қоймай, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірден, географиялық орта мен халықтардың салт-дәстүрлерінен мол мағлұмат береді. Мұндай шығармалардан айқын тарихи фактілерді саралап алудың қиындықтары көп, өйткені оларда бұл фактілер аллегориялық, символдық жолдармен және субъективтік тұрғыдан сипатталған. Сипатталған оқиғаларды тура мағынасында түсінуге келмейді, әрі шығарманы жазған діндар кісінің өз көзқарасы мен өзіндік тілі және әңгімелеу мәнері болады. Сондықтан шығармалар нақты ғылыми тұрғыдан қарастырылып, зерттелуі қажет, сонымен қатар олардың шынайылығын осы уақиғалар суреттелген қарсы көзқарастағы шығармалармен салыстырып, зерттегенде ғана анықтауға болады. Агиографиялық шығармаларға Кеңес заманында көңіл аударылмай, олар арнайы зерттеу аясына қамтылмай келді. Қазіргі уақытта бұл мазмұндағы шығармаларды зерттеудің маңыздылығы анық болды. Осыған орай алдымен аталмыш шығармалардың мәтіндерін және олардың түсіндірмелер берілген аудармаларын жариялау өзекті ғылыми міндет болып отыр.

---

¹ *Zarcone Th. L'hagiographie dans le monde turc // Aigle D. (éd.). Saints orientaux. Paris: De Boccard, 1995. P. 55–67; Исмоилов Л. Жития мусульманских святых (манакиб) как исторический источник XVI в. Кемерово: Кедр, 2001.*

Мұхаммед-Садық Қашғаридің “Тазкира-йи ‘азизан” шығармасы — Нақшбандийа ағайындастығы (тариқат)² тұрғысындағы парсы және түркі тілдерінде жазылған агиографиялық шығармалармен байланысты және осы дәстүрді³ жалғастыратын шығарма. Мұндай шығармаларда әңгіменің өзегі болып отырған шейхтардың әулиелігін, киелілігін дәлелдеу үшін өзінен бұрын жазылған шығармалардан алдында өткен әулиелердің мәліметтері компилятивті тұрғыда көшіріліп беріліп отырады. Олардың ішінде Қожаған⁴ шейхтары, әсіресе ағайындастықтың эпонимі Баха’ ад-дин Нақшбанд (1318—1389)⁵, оның шығармашыл шәкірті Қожа Мұхаммед Парса (1420 ж. қайтыс болған)⁶ және басқалар өте маңызды орын алған.

Қожа Убайдаллах Ахрар аш-Шаши (1404—1490)⁷ Нақшбандийа тариқатының ішінде үлкен өзгертулер жасап, жеке-дара басшы (пишва-йи тариқат) дәстүрін енгізді. Бұның нәтижесінде Нақшбандийа тариқаты зор ықпалға ие болып, Орта Азия өмірінде шешуші саяси факторға айналды. Осындай жаңалықтың енгізілуі салдарынан XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың бірінші жартысында Нақшбандийа тариқаты шейхтары арасында өзара бақта-ластықтар болды⁸. Бұл күресте осы тариқаттың ферғаналық өкілі Махдүм Ағзам (Ахмад Х^ааджаги ибн Джамал ад-дин Касани

² Algar H. A Brief History of the Naqshbandi Order // Gaborieau M., Popovic A., Zarcone Th. (éds.). Naqshbandis. Cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman. Istanbul-Paris: Isis, 1990. P. 3–44; Акимушкин О. Ф. Накшбандийа // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Под редакцией С. М. Прозорова. Том I. М.: Восточная литература, 2006. С. 306–308.

³ Исмоилов Л. Жития мусульманских святых... С. 6.

⁴ Хисматулин А. А. Х^ааджаган // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. С. 414–425.

⁵ Акимушкин О. Ф., Некрасова Е. Г., Тураев Х. Накшбанд // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. С. 299–306.

⁶ Муминов А. К., Пауль Ю. Мухаммад Парса // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. С. 293–296.

⁷ Каримов Э. Э. Ахрар // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. С. 43–45.

⁸ Бабаджанов Б. М. Политическая деятельность шайхов Накшбандийа в Мавераннахре (I пол. XVI в.): Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент: Институт востоковедения АН РУз, 1996.

Дахбиди, 1464–1542)⁹ жеңіп шықты. Сол кезден бастап күні бүгінге дейін Махдұм Ағзамның дүниежүзіне кең тарап кеткен сансыз ұрпақтары көрнекті қызмет атқарып келеді. Олардың басым көпшілігі Мауераннахрда¹⁰, Шығыс Түркістанда¹¹, кейбірі Үндістанда¹², Қазақстан жерінде¹³ де бар. Кезінде оның ұрпақтарының біразы Шығыс Түркістанда саяси билікке жеткен¹⁴. Олар өз ішінде екі топ болып (Афақийа немесе Ақтаулықтар¹⁵ және Ысқақийа немесе Қаратаулықтар)¹⁶ бөлініп, мұның салдарынан саяси билік үшін ұзақ уақыттарға созылған тартыстар болған.

Нақшбандийа тариқатына қатысты агиографиялық шығармалар ішінде Махдұм Ағзам ұрпақтарының басымдылығына, олардың саяси рөлінің күшеюіне, аумақтың рухани өміріндегі ықпалының ар-

⁹ Бабаджанов Б. М. Махдұм-и А'зам Парса // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. С. 262–263.

¹⁰ Каттаев К. Махдұм-и А'зам және Дахбед. Самарқанд: Соғдийан, 1994 (өзбек тілінде).

¹¹ Schwarz H. G. The Khwajas of Eastern Turkistan // Central Asiatic Journal. 20/4 (1976). P. 266–295.

¹² Үндістандағы Нақшбандийа туралы: Кныш А. Д. Мусульманский мистицизм: краткая история / пер. с англ. М. Г. Романов. СПб.: Издательство “ДИЛЯ”, 2004. С. 262–267, 322–328; Zarcone Th. Une route de sainteté islamique entre l'Asie centrale et l'Inde: La voie Ush-Kashgar-Srinagar // Cahiers d'Asie centrale, Tashkent-Aix-en-Provence: Édisud, 1–2. 1996. P. 227–254.

¹³ Қазақ қожалары ішіндегі Қылышты қожа руы өздерін Махдұм Ағзам ұрпағы деп есептейді. Олардың сиынатын бабасы Бұрхан ад-дин Қылыш мазары, ол Қызылорда облысының Жаңақорған ауданында орналасқан. Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан қаласының тұрғыны Амал-қожа Ибадуллаевтың қолындағы парсы тілінде араб жазуымен жазылған шежіреде Қылышты қожа әулеттерін тікелей Махдұм Ағзаммен байланыстырады (Ә. Муминовтың ауызша дерегі, 2006 ж. желтоқсан айы, Алматы).

¹⁴ Togan I. Chinese Turkestan. Under the Khojas // Encyclopaedia Iranica. vol. V (1992). P. 474–476.

¹⁵ Saguchi Toru. The Revival of the White Mountain Khwajas, 1760–1820 (from Sarimsaq to Jihangir) // Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern Culture (The Toho gakkai. Tokyo). 1968. № 17.

¹⁶ Togan I. Differences in Ideology and Practice: The Case of the Black and White Mountains Factions // Journal of the History of Sufism. 3. Paris: J. Maisonneuve, 2001–2002. P. 25–38.

туына байланысты оларға арналған шығармалар дараланып, өзіндік жергілікті ерекшелігі бар жеке бағытқа айналды¹⁷. Оларға арналған көптеген шығармалар жазылды. Қазіргі кезге дейін қолжазба күйінде қалып отырған бұл шығармаларды зерттегенде олардың авторларының өзіндік көзқарасын және қай тарапқа жақтас екенін, оның Афақийа және Ысқақийа бағыттарының қайсысын мақтап, қайсысын даттап отыратынын айқын анықтаудың үлкен мәні бар.

Автор

Авторы тарихшы және діни қайраткер — Мұхаммед-Садық Қашғари (1849 ж. қайтыс болған).

Мұхаммед-Садық Қашғари Махдұм Ағзам ұрпақтарының қай бағытын ұстанушы деген мәселеде екі пікір қалыптасқан. О. Ф. Акимушкин өз зерттеуінде Мұхаммед-Садықты ақтаулықтардың жақтаушысы¹⁸ деп санаса, Ю. Г. Баранова оны қаратаулықтардың жақтасы дейді¹⁹. Біздің зерттеулеріміз бойынша Мұхаммед-Садық Қашғари Ысқақийа, яғни қаратаулықтар бағытының өкілі, бұл пікірімізге дәлел болатындай төмендегідей мәліметтер бар. Біріншіден, ол өз шығармасын Қашғар әмірі Осман бек ибн Хади бектің және оның анасы Рахима-ағашаның сұрауымен²⁰ жазған. Олардың қаратаулық қожалардың жақтастары екендігі белгілі. Сонымен қатар автор кейбір бөлімдерді Ысқақийа қожалары тарихына арнаған. Афақийа/ақтаулықтар жақтастары туралы сөз болғанда, олар туралы жағымсыз: *бидғатшы, рафизит*, т. б. деген сөздерді қолданып отырады.

¹⁷ Махдұм Ағзам ұрпақтары туралы шығармаларды дербес тақырып ретінде зерттеу туралы алғашқы ұсынысын жасаған профессор Девин ДеУиске (АҚШ, Индиана университеті) алғысымызды білдіреміз.

¹⁸ Шах-Махмуд ибн мирза Фазил Чурас. Хроника / Критический текст, перевод, комментарий, исследование и указатели О. Ф. Акимушкина. М., 1976. С. 323.

¹⁹ Абусеитова М. Х., Баранова Ю. Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв. (библиографические обзоры). Алматы: Дайк-Пресс, 2001. С. 333.

²⁰ Мұхаммед-Садық Қашғари. Тазкира-йи ‘азизан. Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының Санкт-Петербург филиалының қолжазбасы, шифры — D 191. Б. 3⁶.

Мұхаммед-Садық Қашғаридің өмір сүрген тұсында жазылған тарихи еңбектердің ешқайсысында оның қай жылы туылғаны жөнінде нақты дерек кездеспейді²¹. Өз шығармасында автор өзі туралы төмендегідей мәлімет береді: 1) атын Мұхаммед-Садық Қашғари деп атайды, мысалы өзін “Бұл кемтар да бейшара пақыр, яғни Мұхаммед-Садық Қашғари”, “Пақырлардың пақыры, кемсіндердің кемсіні Молла Садық Қашғари”, “Молла Садық”, бәйіттерінде “Куәгер Садық”, “Садық” деп, 3^б, 4^б, 70^а, 124^б, 126^а, 127^б, 132^а, 135^б, 137^а, 138^а, 163^а, 174^б—12 бетте 15 рет атайды; 2) автордың өзі шығарған 11 поэтикалық шумақтары шығарманың: 4^б, 70^а, 124^б, 126^а, 127^б, 132^а, 135^б, 137^а, 137^б, 162^б, 174^б парақтарында келтірілген. Бұл шығармаларын автор, біріншіден, өзі бастап отырған іске пәрмен сұрау, одан соң сипаттап отырған оқиғалардың әсерімен, соларға өз көзқарасын білдіру мақсатында жазған.

Мұхаммед-Садық Қашғаридің өмір тарихынан нақты мәлімет сақталмағанымен, оның өзі жазған көптеген шығармалары жетіп отыр²². Олар:

1. “Зубдат ал-маса’ил”, парсы тілінде
2. “Тазкира-йи асхаб-и кахф”²³, парсы тілінде

²¹ Мұхаммед-Садық Қашғаридің шығармашылығын зерттеп жүрген кейбір кісілер тарихи мәліметтер жетіспеген жағдайда өз болжамдарын айтып жүр. Мысалы, Мұхаммед-Садық Қашғари 1138/1725 жылы Қашғар қаласында Мулла Шах Алам Ахун есімді діни қайраткердің жанұясында дүниеге келген. Алғашқы сауатын әкесінен ашып, Қашғардың атақты конфессиялық оқу орындарының бірі — Дәулетбағ иелігіндегі “Мадраса-йи хамидийада” парсы тілін, қисап, әдебиет, тарих, жағрафия пәндерін оқып, діни білімін жетілдірген. Өз заманының білімді кісілерінің бірі болып шыққан. Қашғар хандық медресесінде тәлім берген. Ол хижраның 1266/1849 жылы 128 жасында Қашғардағы бір саяси топалаңда қаза тапқан дейді. Бұл мәліметтер ақиқаттан алшақ (Мұхаммед-Садық Қашғари. Тазкира-йи азизан. Қашғар: Қашғар ұйғыр нашрийаты, 1988).

²² Дмитриева Л. В. Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук / Отв. ред. О. Ф. Акимушкин. М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2002. С. 192.

²³ “Тазкира-йи хазрат-и султан-и асхаб ал-кахф”. СПб. С. 562: Дмитриева Л. В. Каталог тюркских рукописей... С. 193; “Тазкира-йи асхаб-и кахф” — Турфандағы үңгір туралы аңыз, бұл туралы қараңыз: Shinmen, Yasushi. The History of the Mausoleum of the Ashab al-Kahf in Turfan // The Memoirs of the Toyo Bunko. 62 (2003). P. 83–104.

3. “Адаб ас-салихин”²⁴

4. “Қийафат ал-башар”

5. “Рисала-йи каспидар”

Сонымен қатар парсы тілінен түркі тіліне аудармалары:

6. “Та’рих-и искандарийа ва тадж-нама-йи шаһи” немесе “Тарджума-йи та’рих-и Табари”²⁵

7. “Тарджума-йи та’рих-и Рашиди”

8. “Раузат ал-ва’изин-и Фарахи”²⁶

9. “Мунаджат”²⁷

Бұл шығармалардың ішінде ең көлемді әрі дерек, мәліметтері бәрінен мол осы “Тазкира-йи ‘азизан”. Орта Азия мен Қазақстан тарихын зерттеушілер үшін өте маңызды дерек көзі болып табылады.

Шығарманың аталуы

Ғылыми еңбектерде бұл шығарманың төрт түрлі аталымы белгілі. Біріншісі “Тазкира-йи ‘азизан”²⁸ (Әзіз-әулиелердің өмірбаяны), екіншісі “Тазкира-йи қожаған”²⁹ (Қожағандардың өмірбаяны) деп

²⁴ Шығыстық мұсылман қауымының әдет-ғұрыптарының жинағы болып табылатын “Адаб ас-салихин” шығармасын 1895 жылы Н. С. Лыкошин Стамбулда шыққан литографиялық басылымынан орыс тіліне аударып Ташкентте жеке кітап етіп шығарған, ал 1900 жылы ол Түркістан генерал-губернаторы С. М. Духовскойдың үкімімен жарияланған “Сборник материалов по мусульманству” жинағының II томына қосылған. Мухаммед Садык-и-Кашкари (Адаб-уль-салихын). Кодекс приличий на Востоке. Ташкент: Камалак, 1992.

²⁵ “Та’рих-и Искандарийа ва тадж-нама-йи Шаһи” немесе “Тарджума-йи Та’рих-и Табари” аудармасының бар екендігін кезінде Ш. Уәлиханов атап кеткен. Бұл аударма қашғарлық Хаким-бек Искандер-вали ибн Әмин-ходжаның ұлы Йунус Таджидің үкімімен жасалынған. *Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах.* Т. I. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961.

²⁶ “Раузат ал-ва’изин”. СПб. D 150: *Дмитриева Л. В. Каталог тюркских рукописей...* С. 193.

²⁷ Мухаммад Садык Кашгари. “Мунаджат”. СПб. В 734: *Дмитриева Л. В. Каталог тюркских рукописей...* С. 336.

²⁸ “Тазкира-йи ‘азизан” атауы: СПб. D 191, 6^б парақта; СПб. В 776 қолжазбада 8^б парақта.

²⁹ “Тазкира-йи қожаған” атауы: СПб. D 126, 4^а парақта.

аталынады. Үшіншісі — “Тазкира-йи Жаһан”³⁰ (Жаһанның өмірбаяны). Шығарманың төртінші аталымы — “Китаб-и дүрр-и мазхар”³¹ (Оқиғалар інжуі кітабы).

“Тазкира-йи қожаған” деген атау шығарманың қысқартылған нұсқасының аталуы. “Тазкира-йи Жаһан” аталуының себебі Мұхаммед-Садық Қашғаридің бұл еңбегінде XVIII ғасырдың ортасындағы шығыстүркістандық көрнекті діни-саяси қайраткер — қаратаулық қожа — Қожа Жаһан аталып кеткен Йақұб-қожамның өмірбаяны негізгі орын алады. Шығармада басқа да әзіздердің өмірбаяндары берілген. Сондықтан сипаттамалық болып табылатын “Тазкира-йи Жаһан” деген атау мамандар арасында сирек қолданылады. Біздің ойымызша, ғылыми зерттеулерде кеңінен қолданылып келе жатқан, әрі шығарманың өзінде де осылай деп аталған “Тазкира-йи ‘азизан” атауы шығарманың мазмұнына толық сәйкес келеді.

Шығарманың қай уақытта жазылғаны туралы сенімді дерек жоқ. В 770 нұсқасында 1251/1835—36 жыл көрсетілсе, Мухлисовтің каталогінде сипаттамасы берілген, 1955 жылы Қашғар қаласында табылған нұсқасында³² 1771 жыл деп жазылған. Л. В. Дмитриева, С. Н. Муратов, М. А. Салахетдиновалардың пікірінше — 1182/1768—69 ж. немесе 1771 жылдарды шығарманың алғашқы редакциясының жазылу мерзімі деп, ал 1235/1819—20 және 1251/1835—36 жж. шығарманың қысқартылған нұсқасының жазылу мерзімі деп санауға болады.

Мазмұны

Шығарма құрылымдық жағынан кіріспеден (муқаддима) басталады, бөлімдері көбіне тақырыптық жағынан бөлінбей, сол замандағы шығармашылық дәстүрге орай тұрақты сөз тіркестерімен, мысалы, “Әмма естімек керек ...”, “Естімек керек ...”, “Әлқисса, ...”, “Көрмек керек ...” деген сияқты сөз тіркестерімен белгіленген. Біз

³⁰ “Тазкира-йи қожағанның” СПб. В 770 нұсқасында көрсетілген.

³¹ “Китаб-и дурр-и мазхар” атауы: СПб. В 776 қолжазбада 1⁶ парақта.

³² Мұхаммед-Садық Қашғари. Тазкира-йи ‘азизан. Қашғар: Қашғар ұйғыр нашрийаты, 1988.

оқиғалық бөлімдерге тақырып қойып (барлығы 83 бөлім), оны тік жақшаның ішінде беріп отырдық.

Кіріспе бөлімінде Мұхаммед Пайғамбарға, сахабаларына, саййидтерге, барша әулиелерге, тапсырыс берген Қашғар хакімі Осман бекке, оның анасы Рахима-ағашаға мадақ айтып, шығарманы жазу себебін баян етеді. Шығарманың Махдұм Ағзам тарихынан басталатын негізгі бөлімі Қожа Ысқақ-Уәли мен оның ұрпақтарының тарихына арналған. Ал автордың өз заманынан бұрынғы тарихты қамтитын бөлімі Мұхаммед-Аваз Самарқандидің “Зийа’ ал-қулуб” шығармасының мәліметтері негізінде жазылған. Әңгіме арасында аталмыш әулиелерге байланысты ғажайып-аңыздық оқиғаларды да баяндап кетеді, мысалы “Ұштұр халифа оқиғасы”, “Имам Шафигидің жиені Имам Тахауидің Имам Ағзам [Ханафи] мазхабына таратылым берген оқиғасы”, “Ахунд Зихни мен Ахунд Иса оқиғасы”, “Қожа Хамуш туралы аңыз”, т. б. әңгімелер осындай.

“Тазкира-йи ‘азизанның” орта тұсынан былай, мысалы қырғыздармен, қалмақтармен арадағы жаугершілік және одақтастық қарым-қатынастар, қазақ сұлтаны Есім (шығармада Хашым) ханның Қашғарда таққа отырғаны, ақтаулықтар мен қаратаулықтар арасындағы күрес, қалмақ төрелері Дабаржи мен Амур Синаның арасындағы тақталас және қытай басқыншылығы секілді нақты тарихи оқиғалар баяны басталады. Шығарма қаратаулық қожалардың қазаға ұшырауын баяндаумен аяқталады.

Шығарманың өн бойында Құран Кәрімнің: 17: 82; 18: 46; 2: 156; 2: 18; 2: 30; 21: 107; 21: 35; 28: 76; 2: 216; 3: 146; 3: 185; 3: 7; 4: 59; 49: 10; 51: 56; 55: 26; 6: 59; 64: 12; 67: 5; 68: 4; 8: 17; 8: 66; 9: 120; 9: 40; 94: 1; 94: 5; 94: 6; 95: 4; 7: 34 — 30 аяттарына 46 мәрте сілтеме берген. Сонымен қатар 40^а, 47^а, 47^б, 48^а, 56^б, 59^б, 68^а, 69^а, 70^б, 86^б, 90^а, 115^а, 117^а, 134^а, 143^б, 147^б, 148^а, 156^б, 169^а парақтарында хадистерден үзінділер келтірген.

Барлығы 117 поэтикалық шумақ (бәйіт, ғазал, мәснәуи, назым) келтірілген, оның 85-і түркі тілінде, 32-сі парсы тілінде.

Қашғарлық нақшбандийа-қожаған дәруіштер ағайындастығы қожаларының өміртарихын суреттеуге арналған “Тазкира-йи ‘азизан” шығармасында баяндалатын негізгі оқиғалар желісін былайша жүйелеуге болады: әдетте Махдұм Ағзам аталушы, сопы шейхы Ахмад ибн Джалал ад-дин Қожаги-йи Касанидің (949/1542 ж.

өлген) тұқымдары, шығыстүркістандық қожалардың өмірі мен қызметінің баяны түрінде жазылған Шығыс Түркістан тарихы. Шығыс Түркістанда XVI—XVIII ғасырларда болған саяси және жаугершілік оқиғалардың сипаттамасы; Махдүм Ағзамның үлкен ұлы Қожа Каланның (1006/1597—98 ж. қайтыс болған) жақтаушылары — ақтаулық қожалардың, Махдүм Ағзамның кіші ұлы Қожа Ысқақтың жақтаушылары — қаратаулық қожалардың өзара тартыстары; қожалардың Орталық Азия елдерімен, Жоңғариямен және Қытаймен қарым-қатынасы тарихы және саяси оқиғаларға қырғыздардың, қазақтардың қатысуы, т. б.

Шығарманың деректемелері

Шығармадағы оқиғалардың көпшілігі автордың өз көзімен көргені, көрген кісілердің айтқаны негізінде баяндалған. Мұхаммед-Садықтың біз үшін құнды осы шығармасын жазу барысында пайдаланған деректемелерін шартты түрде екіге бөлуге болады. 1) Жазба деректемелер, олардың саны аз, Қожа Ысқақтың қызметіне арналған бөлімдері негізінен Мұхаммед-Аваз Самарқандидің “Зийа’ ал-қулуб” шығармасындағы мәліметтерді қайталайды³³. Мұхаммед-Садық бұл шығарманы Мұхаммед хан билік құрған кезеңнің бірінші жартысын сипаттауда пайдаланған. Дегенмен Қожа Ысқақтың мұрагерлері — қаратаулық қожалардың тарихы туралы мәліметтерінің басқа шығармалар мәліметтерінен дербестігі үстем.

Мәтінге негіз болған жазба деректемелер арасында нақшбандийалық шығармалар ерекше орын алады, олар: Абд ар-Рахман Жамидің (817—898/1414—1492) “Нафахат ал-унс мин хадарат ал-қудс”, Али Сафи ал-Кашифидің (939/1532—33 ж. қайтыс болған) “Рашахат ‘айн ал-хайат”, т. б. шығармалар.

Мәтін бойында Құраннан беріліп отыратын көптеген аяттар, хадистерден келтірілетін көптеген үзінділер негізінен Бурхан ад-

³³ “Зийа’ ал-қулубтың” 5^а парағындағы мәтін “Тазкира-йи азизанның” 22^б парағымен, “Зийа’ ал-қулубтың” 24^а—25^а парақтары — “Тазкира-йи ‘азизанның” 22^б парағымен; “Зийа’ ал-қулубтың” 25^б парағы — “Тазкира-йи ‘азизанның” 23^а парағымен сәйкес келеді: Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. М., 1973. С. 177—184.

дин Махмуд ибн Ахмад ал-Бұхаридің (1174—1175 жылдан соң қайтыс болған) “ал-Мұхит ал-бурхани фи-л-фиқх ан-ну‘мани”, Сад ад-дин Тафтазанидің (1390 жылы қайтыс болған) “Шарх ‘ақа’ид ан-Насафи” деген шығармасынан, Әбу Иса ат-Термезидің “аш-Шама’ил ан-набавийа” атты хадистер жинағынан алынған.

Оқиғаларды суреттеу барысында Жалал ад-дин Румидің “Маснави-йи ма‘навиінен”, Хафиз Ширазидің “Диуанынан”, Мир Әлішер Науайдің шығармаларынан үзінділер келтіріп отырған. Парсы тілді бұл шумақтарды қазақ тіліне аударуда біз парсы поэзиясының білгірі, ұстазымыз Сафар Абдуллоның кеңестеріне сүйендік, сол үшін алғысымыз шексіз.

Ауызша деректемелер. Автор оқиғаларды баяндау барысында көбіне өз көзімен көргенін жазған немесе сол оқиғаларға қатысқандардың мәліметтерін пайдаланған. Мәтіннің ұзын-ырғасында Хазірет Қожа Мұхаммед-Қасым, Хазірет Мажид, яғни Ахунд Молла Саййид, Хазірет Қожа Хасан (Афақ қожаның ұлы) секілді кейбір мәлімет айтушыларының аттарын атап өтеді. Көбіне мәлімет берушінің есімін атамай, “Әңгімешілер былай деп айтады”, “Және бағзылары бір аңыз айтады” деп те жазған. Сонымен қатар шығармашы өз туыстары мен өзі өмір сүрген әлеуметтік ортада кең таралған, бала кезінен естіген рулық аңыздар мен шежірелер мәліметтерін келтіріп отырады.

Шығарманың Қазақстан тарихы мен мәдениетінің деректемесі ретіндегі маңызы

Осы күнге дейін шығыстанушы-ғалымдар агиографиялық шығармаларды көрнекті шейхтар мен ишандардың өмірбаяны ретінде қарастырып, өздерінің зерттеулерінде оларды сирек пайдаланған. Соңғы кезде жүргізіліп жатқан зерттеулер көрсеткендей, олар әулеттік хроника шеңберінен асып сол заманғы қоғамның әлеуметтік-саяси және рухани өмірінен жан-жақты ақпараттар береді³⁴. Осындай

³⁴ Әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихты зерттеудегі агиографиялық шығармалардың маңыздылығына өз кезінде П. П. Иванов (Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI—XVII вв. М.-Л., 1954) көңіл аударған.

агиографиялық шығармаларды қарастыру Орта Азия мен Шығыс Түркістан арасында тілдік, тұрмыстық және діни ортақтық негізінде тығыз экономикалық, саяси және мәдени арақатынастың болғанын көрсетті. XVI ғасырдың екінші жартысы — XIX ғасырдың 60-шы жылдары аралығындағы Шығыс Түркістанның рухани және саяси өмірі мен оның Орта Азиямен, Қытаймен, Жоңғариямен және Орта және Кіндік Азияның басқа да аймақтарымен саяси және мәдени байланыстары бойынша бағалы деректеменің бірі — белгілі тарихшы және аудармашы Мұхаммед-Садық Қашғаридің (1265/1849 ж. қайтыс болған) “Тазкира-йи ‘азизан” шығармасы.

XVI ғасырдың басында Йаркенд хандығының пайда болуының өзі XV ғасырдың соңында — XVI ғасырдың басында Орта Азия мен Қазақстанда болған оқиғалармен, яғни Мауераннахрға көшпелі өзбектердің басып кіруімен байланысты болды³⁵.

Шығыстүркістандық агиографиялық шығармаларда қазақтар мен қырғыздардың XIV ғасырдан бастап Шығыс Түркістанда болған барлық оқиғаларға белсенді қатысып отырғандығы айтылды, яғни қазіргі Шыңжаң халықтары Орталық Азия мен Қазақстан халықтарымен тарихи, экономикалық және мәдени салаларда біртұтас болған. Көптеген ғасырлар бойы бұл халықтар тығыз араласып, ортақ жауларына әлденеше рет бірлесе тойтарыс беріп, өздерінің саяси тәуелсіздігін қорғап қалып отырған. XIX ғасыр бойында Шығыс Түркістан халықтары Цин империясына қарсы жеті мәрте үлкен көтеріліс жасаған, бұл көтерілістерге өзбек, қазақ, қырғыз, т. б. халықтар белсенді қатысқан. Әрбір сәтсіз көтеріліс соңында көтеріліс басшылары Орта Азияға қашып, сол жерлерде пана тапқан.

Нақты бұл шығарманы аудару барысында ондағы оқиғалар баяндалатын өңірдегі мемлекет басқару ісіндегі зайырлылық пен діниліктің арақатынасы өзекті мәселе болғанына көз жеткіздік. Бұл тақырыпта бұған дейін жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде қожалар мемлекет басына келіп, дін мен мемлекет басқару ісін ұштас-

---

³⁵ Кутлуков М. Рукописи и документы по истории Восточного Туркестана в XVI—XIX вв. и его взаимосвязи со Средней Азией // Актуальные проблемы советского уйгуроведения. Материалы I Республиканской уйгуроведческой конференции. 29—31 мая 1979 г. Алма-Ата, 1979. С. 202—208.

тырды деген түсінік қалыптасқандай болған. Алайда аудару барысында қожалар сұлтандық тағында отырғанымен, зайырлылық пен діниліктің бір-бірінен қашанда дербес болғаны, оларды біріктіруге келмегендігі анық болды (Мысалы аудармадағы: “Хазірет Қожа Афақ-қожам” бөлімі, мәтін факсимилесінің 31^б парағы). Соның өзінде, бұл шығармада мұсылман халықтарының шет жерлік, басқа діндегі жаулап алушыларға қарсы жүргізген тәуелсіздік жолындағы күресінде халықты осы күреске біріктірген, жұмылдырушы күш Ислам туы болғаны анық көрінеді (76^б парақ).

Тағы бір маңызды мәлімет — сол замандардағы Қазақстан тұрғындарының рухани өмірінде Нақшбандийа ағымының үлкен әсері болғандығына салмақты дәлелдер келтірілген (“Хазірет Ишан Қожа Ысқақ-Уәли” бөлімі, мәтін факсимилесінің 22^б парағы және “Қазақ Хашым сұлтан оқиғасы” бөлімі, мәтін факсимилесінің 38^а—39^б парақтары).

Зерттелу тарихы

Көптеген ғалымдар зерттеу еңбектерінде “Тазкира-йи ‘азизан” шығармасынан үзінділер аударып пайдаланылған. Ғылыми әдебиетте Мұхаммед-Садық Қашғаридің “Тазкира-йи ‘азизан” шығармасын алғаш атаған Шоқан Уәлиханов болды³⁶. Өзінің “Жоңғария очерктері” атты еңбегін “Тазкира-йи қожаған” шығармасына негіздеп жазған³⁷.

1856 жылы ағайынды Мичеллдер Лондонда Орталық Азияны зерттеген Ресей ғалымдарының еңбектерінің жинағын ағылшын тілінде шығарды, бұл жинақта Ш. Ш. Уәлихановтың еңбегі көрнекті орын алған³⁸. Генри Беллью “Қашғар тарихы” деген еңбегінде Мичеллдер басылымы арқылы Ш. Ш. Уәлихановтың еңбегін пайдаланды³⁹. В. В. Григорьев Карл Риттердің еңбегін “Землеведение”

³⁶ Баранова Ю. Г. Ч. Ч. Валиханов и исследование рукописного наследия уйгурского народа // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. 1999. 2 (220). Март-апрель. С. 3–7.

³⁷ Валиханов Ч. Ч. Очерки Джунгарии // Избранные произведения. М.: Наука, 1986. С. 265–293.

³⁸ *Michell, John and Robert. The Russians in Central Asia. London, 1865.*

³⁹ Ол Д. Форсайттың Йаркенд пен Қашғарға барған миссиясының есебіне кірді: *Bellew H. W. History of the Khashghar // Report of a Mission*

атымен аудармасын жасағанда, қосымшаларында Ш. Уәлихановтың “Тазкира-йи ‘азизаннан” келтірген мәліметтерін кеңінен қолданған⁴⁰.

1897 жылы ағылшын шығыстанушысы Н. Элайес сол кезде марқұм болып кеткен Р. Шоудың Мұхаммед-Садық Қашғаридің шығармасынан мазмұндап жазған еңбегін алғы сөзі, кіріспесі және түсініктемелерімен баспадан шығарған⁴¹.

1904 жылы В. В. Бартольд “Отчет о командировке в Туркестан” атты есебінде сол кезде жаңа табылған, белгісіз автордың “Та’рих-и Кашгар” шығармасының мәліметтерін аталмыш шығарма мәліметтерімен салыстырған⁴².

1905 жылы немістің шығыстық-деректанушысы М. Хартманн Мұхаммед-Садық Қашғаридің шығармасын зерттеген еңбегін⁴³ жарыққа шығарды, онда шығыстүркістандық қолжазба ескерткіштерге шолу бөлімінде В. В. Бартольдтың ілгеріде аталған еңбегін қосымша етіп берген. М. Хартманн шығарманың толық аудармасын жасамай, ондағы баяндалған оқиғалардың мазмұнын ғана берген. Соған қарамастан М. Хартманның еңбегінің арқасында “Тазкира-йи ‘азизан” осы тақырыпта жүргізілген зерттеулерге кеңінен тартылып, ғылыми айналымға енген деуге болады.

---

to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth with Historical and Geographical Informations Regarding the Possesions of the Amir of Yarkund. Calcutta: Foreign Department Press, 1875.

⁴⁰ Григорьев В. В. Землеведение К. Риттера. География стран Азии, находящихся в непосредственных сношениях с Россиею. Восточный или Китайский Туркестан. Выпуск второй, дополнения. СПб., 1873. С. 354–390.

⁴¹ The History of the Khojas of Eastern Turkistan, Summarised from the Tazkira-i-Khwâjagân of Muhammad Sâdiq Kâshgharî, by the Late Robert Barkley Shaw. Edited with Introduction and Notes by N. Elias, Published as Supplement to the Journal of the Asiatic Society of Bengal. Vol. LXVI, part 1. Calcutta, 1897.

⁴² Бартольд В. В. Отчет о командировке в Туркестан // Бартольд В. В. Сочинения. Т. VIII. М., 1973. С. 174–191.

⁴³ Hartmann Martin. Ein Heiligenstaat im Islam: Das Ende der Čaghataiden und die Herrschaft der Choğas in Kašgarien // Der Islamische Orient. Berichte und Forschungen. Vol. I. Berlin: Wolf Peiser Verlag, 1905. S. 195–374 (reprint: Hartmann Martin. Der Islamische Orient. I. Berichte und Forschungen. II. Die arabische Frage mit Einem Versuche der archäologie Jemens. III. Unpolitische Briefe aus der Türkei. Mit zahlreichen Anmerkungen und nachweisen und mehreren Registern. Amsterdam: APA – Oriental Press, 1976. S. 195–374).

Мұхаммед-Садық Қашғаридің еңбегін зерттеуде қазақстандық шығыстанушылар да үлес қосқан. С. Моллаудов, И. Сайдуллаев, В. П. Юдин бұл шығарманың поэтикалық құрылымын зерттеп, әдеби-көркемдік қасиеттеріне лайықты бағасын берген⁴⁴. Олар D 191 нұсқасының 135^б, 138^б, 4^б, 145^а парақтарындағы 4 газалды және 135^а—136^а; 137^а парақтардағы мәснәуилерді кириллица жазуына аударып басқан.

“Тазкира-йи ‘азизанның” қырғыздар тарихынан үзінділерді М. А. Салахетдинова өз еңбектерінде жариялаған⁴⁵. Ол Санкт-Петербург D 191 шифрлы қолжазбасынан 74 (38^а), 75 (38^б), 149 (76^б), 150 (77^а), 151 (77^б), 153 (78^б), 162 (83^а), 163 (83^б), 164 (84^а), 165 (84^б), 168 (86^а), 169 (86^б), 172 (88^а), 188 (96^а), 189 (96^{а/б}), 190 (97^а), 191 (97^б), 192 (98^а), 193 (98^б), 194 (99^а), 196 (100^а), 198 (101^а), 205 (104^а), 207 (105^а), 208 (105^б), 209 (106^а), 223 (112^а), 224 (112^б), 231 (117^а), 232 (117^б), 237 (120^а), 240 — 252 (121^б - 127^а), 258 — 259 (129^б-130^а), 272 (136^б), 274 (137^б), 276 (168^б), 277 (139^а), 280 (140^б), 311 (156^а), 316 (158^б), 322 (161^б), 323 (162^а), 324 (162^б), 325 (163^б), 327 (164^а), 334 (167^б), 335 (168^а), 338 (169^б), 339 (170^а), 341 (171^а), 343 (172^б) — яғни барлығы 63 беттен қырғыздар туралы баяндалған үзінділерді бөліп алып аударған.

1988 жылы “Тазкира-йи ‘азизанның” Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданының сирек кездесетін қадым ескерткіштер зертханасында сақталған бір ғана қолжазбасы бойынша төте жазумен хатталған басылымы жарық көрген⁴⁶. Олардың қолында үш нұсқасы болған, бірақ ішіндегі ең толық нұсқа деп Молла Абдусамат нұсқасы негізінде ғана хатталған. Қолжазба беттері белгіленбей, түсіндірмелер берілмеген, сонымен қатар шығарма мәтінінің факсимилесі берілмеген. Араб тілінде берілген аят, хадистер мен парсы

⁴⁴ Сәйдуллаев И. Мухаммед Садиқ Қашқәрий ижадида тәзкирә жанри // Ұйғур әдебияти вә фольклордики жанрлар. Алмута, 1980. Б. 125; Сәйдуллаев И. Мухаммед Садиқ Қашқәрий // Ұйғур әдебиятиниң қисқичә тарихи. Алмута, 1983. Б. 86; Моллаудов С. XVIII әсир ұйғур поэзияси (тәтқиқат вә текстлар). Алмута, 1990. Б. 203.

⁴⁵ Салахетдинова М. А. Сочинение Мухаммед-Садыка Кашгари “Тазкира-и ходжаган” как источник по истории киргизов // Известия АН Киргизской ССР. Т. I (Фрунзе, 1959). Вып. 1 (история). С. 93—125.

⁴⁶ Мұхаммед-Садық Қашғари. Тазкира-йи азизан. Қашғар: Қашғар ұйғыр нашрийаты, 1988. — 418 б.

тіліндегі өлең шумақтары түпнұсқа тілде қалғанымен, төте жазумен хатталып берілген. Бұл басылым қазіргі заманғы деректану ғылымының талаптарына сай келмейтіні айқын.

Қолжазба нұсқалары

Қазіргі уақытта “Тазкира-йи ‘азизан” шығармасының 20-дан астам нұсқасы белгілі⁴⁷. Бізге белгілі жеті нұсқасы Санкт-Петербургтегі Шығыстану институты қорында⁴⁸, бір нұсқасы Өзбекстанда⁴⁹, үш нұсқасы Қытайда⁵⁰, бір нұсқасы Францияда⁵¹, екі нұсқасы Ұлыбританияда⁵², екі нұсқасы Германияда⁵³. “Тазкира-йи ‘азизанның” парсы тіліндегі нұсқалары да белгілі⁵⁴.

Санкт-Петербургтегі Шығыстану институты қорында — В 776, С 582, С 583, D 127, D 191 мәтінді толық қамтитын нұсқалары

⁴⁷ *Papas A. Soufisme et politique entre Chine, Tibet et Turkestan. Étude sur les Khwajas Naqshbandis du Turkestan Oriental. Paris: Librairie d’Amérique et d’Orient, 2005. P. 5.*

⁴⁸ *Дмитриева Л. В. Каталог тюркских рукописей... № 761–767. С. 210–212.*

⁴⁹ ҚР ҒА Шығыстану институтының қолжазбалар қорында “Тазкира-йи ‘азизан” шығармасы инвентарлық № 45 шифрымен сақталған. Бұл нұсқа кезінде А. А. Семеновтің каталогінде “Дар ал-мазфар” аталуымен (дұрысы “Дүрр ал-мазхар”) көрсетілген: *Семенов А. А. Каталог рукописей исторического отдела Бухарской Центральной Библиотеки. Ташкент, 1925.*

⁵⁰ 1957 жылы баспадан шыққан “Ұйғур классик әдибияти қолъязмалариниң каталоги. 1. Шиңжаң йәрлик музейиға тәйярлик көрүш башқармиси, 1957-жил, май. Түзгүчи Юсупбек Мухлисов. 9 рәсим, 2+52 бәт” каталогінде № 128 сипаттамасында “Тазкира-йи ‘азизанның” Қашғарда 1955 жылы табылған нұсқасын атап өтеді. Онда шығарма 1771 жылы жазылған деп көрсетілген. 1825 жылы Молла Мұхаммед Сұлтан көшіріп жазған: *Мұхаммед-Садық Қашғари. Тазкира-йи азизан. Қашғар: Қашғар ұйғыр нашрийаты, 1988.*

⁵¹ *Muhammad Sadiq Kashghari. Tadhkira-yi ‘Azizan 274. Institut de France 3357 (trad. partielle Robert B. Shaw, 1897).*

⁵² *Muhammad Sadiq Kashghari. Tadhkira-yi ‘Azizan. Or. 5338; Or. 9660: Hofman, Turkish Literature IV. P. 25–29.*

⁵³ *Muhammad Sadiq Kashghari. Tadhkira-yi ‘Azizan. Or. Oct. 1313; Or. Fol. 3292: Hofman, Turkish Literature IV. P. 28–29.*

⁵⁴ *Семенов А. А. Указатель персидской литературы по истории узбеков в Средней Азии. Ташкент, 1926. С. 15; Storey C. A. Persian Literature. A Bio-Bibliographical Survey. Vol. II. Fasc. 1. London, 1956. P. 392–393.*

және В 770 және D 126 шифрларымен қысқартылған мәтін редакциясы сақтаулы.

В 776 нұсқасы толық әрі палеографиялық белгілерге қарағанда ертеректе жазылған нұсқа, мәтін ішіндегі түзетулерге, қосымшалар мен сызылған жерлеріне қарағанда басқа нұсқамен салыстырылып, тексерілген. Барлығы 274 бет, беттің пішімі 21,5 x 13 см, мәтін пішімі 14,5 x 8,5 см; жол саны 13. Шығыс қағазында, қара және қызыл сиямен (киноварь), наста'лиқ жазуымен жазылған. Мұқабасы шығыстық, былғары терімен қапталған картон. Көшірілген уақыты — XVIII ғасырдың соңы. Көшірілген жері — Шыңжаң.

С 583 — толық нұсқасы. Барлығы 321 бет, беттің пішімі 24 x 16 см, мәтін пішімі 15 x 10 см; жол саны 11 немесе 13. Шығыс қағазында, қара және қызыл сиямен, наста'лиқ жазуымен жазылған. Мұқабасы шығыстық, былғарымен қапталған картон, ескі шығыстық әдіспен қалпына келтірілген. Көшірілген уақыты — XVIII ғасырдың соңы. Көшірілген жері — Шыңжаң. Қолжазбаның кемшілігі: соңында екі беті жетіспейді.

D 127 — толық нұсқасы. Барлығы 151 бет, пішімі 31,5 x 21,5 см, мәтін пішімі 23 x 14 см; жол саны 17. Шығыс қағазында, қара және қызыл сиямен, наста'лиқ жазуымен жазылған. Мұқабасы шығыстық, терімен қапталған картон. Көшірілген уақыты — XIX ғ. Көшірілген жері — Шыңжаң. Қолжазбаның кемшілігі: бірінші және 151-беттері жұлынған.

С 582 — толық нұсқасы. Барлығы 135 бет, пішімі 31 x 20 см, мәтін пішімі 23 x 13 см; жол саны 17 немесе 19. Шығыс қағазында, қара және қызыл сиямен, наста'лиқ жазуымен жазылған. Мұқабасы шығыстық, терімен қапталған картон, бір қапсырмасы бар. Көшірілген уақыты — XIX ғ. соңы. Көшірілген жері — Йаркенд. Көшірушісі — молла Мұхаммед Иа'құб.

D 126 — қысқартылған нұсқасы. Барлығы 110 бет, пішімі 32 x 21 см, мәтін пішімі 27 x 12,5 см; жол саны 20. Еуропа қағазында (филигрань), қара сиямен, наста'лиқ жазуымен жазылған. Мұқабасы орыстық, терімен қапталған картон, қапсырмасы бар. Көшірілген уақыты — XIX ғ. Көшірілген жері — Петербург. Көшірушісі Х. Фейзханов.

В 770 — қысқартылған нұсқасы. Барлығы 92 бет, пішімі 21,5 x 14 см, мәтін пішімі 16,5 x 10 см; жол саны 20. Шығыс қағазында, қара және қызыл сиямен, наста'лиқ жазуымен жазылған. Мұқабасы шығыстық, терімен қапталған картон. Көшірілген уақыты — XIX ғ.

Көшірілген жері — Шыңжаң. Қолжазбаның кемшілігі: парақтары ауысып кеткен, мәтін кей жерлерінде су тиіп бұзылған.

**“Тазкира-йи ‘азизанның” D 191 шифрлы нұсқасының
кодиологиялық белгілері:**

Қолтаңбасы — наста‘лиқ.

Сия — мәтіні қара сиямен, тараулардың атаулары қызыл сиямен (киноварь) жазылған.

Қағаз — шығыстық.

Мұқаба — шығыстық, былғарымен қапталған картон мұқаба.

Көшірілген жері — Йаркенд (174^б парақта көрсетілген).

Көшірілу мерзімі — Л. В. Дмитриеваның сипаттауы бойынша XIX ғ. деп берілген⁵⁵.

Көшіріп жазушылар — әкесі мен ұлы — Маулана Мұхаммед Йусуф Йарканди және ‘Абд ал-Латиф ибн Маулана Мұхаммед Йусуф (174^б парақ).

Қолжазба иелерінің аттары: ‘Абд ал-Латиф ибн Маулана Мұхаммед Йусуф және Аййуб хан (мұқабаның төменгі қабының ішкі бетінде жазылған).

Сақталуындағы кемшіліктер — 3^а парақта сия дағы бар.

Басылым принциптері

Бұл басылымның негізгі мақсаты — аталмыш шығарманың Санкт-Петербуркте сақталған D 191 қолжазба нұсқасы мәтінінің факсимилесін жариялап, ғылыми айналымға енгізу. Басылымға В. П. Юдиннің, қазіргі кезде оның жұбайы Ю. Г. Баранованың қолында сақтаулы қорынан алынған микрофильм негіз етіп алынды. Шығарманың, жоғарыда айтып өткендей, әлем қорларында сақталған көшірмелері көп, олардың бәріне қол жеткізу оңай емес. Сонымен қатар дүниежүзі қорларындағы қолжазбалар толық санатқа алынған деуге келмейді, каталогтеу жұмыстары барысында жаңа нұсқалары табылуы ықтимал. Демек, бұл нұсқалардың басын қосып, сыни мәтінін даярлау болашақтың ісі. Сондықтан, қолжазбаның бір

⁵⁵ Дмитриева Л. В. Каталог тюркских рукописей... № описаний 761—767. С. 210—211.

нұсқасының аударылып, факсимиле мәтінімен қоса жариялануын алдағы жүргізілетін үлкен жұмыстың бастамасы деуге болады.

Қолжазба түпнұсқада өзіндік пагинация болмағаны себепті факсимиле мәтінінің парақтарын нөмірлеу кезінде М. А. Салахетдинова ұсынған қазіргі заманғы бет нөмірлеу әдісін қабылдамай, Л. В. Дмитриеваның шығыс пагинациялау дәстүрін ұстандық⁵⁶. Қазақша аудармада түпнұсқа мәтіннің бет нөмірі тік жақша ішінде, мәтіннің бағыттары нұсқарлармен берілді. Мысалы, [$\uparrow 1^6 / 2^a \downarrow$].

Мәтінді аудару және түсіндірмелер беру барысында осыған дейін шыққан зерттеулерді толық пайдаландық. Тәржіме барысында мәтіннің өзінде жоқ, бірақ мазмұнын анықтай түсу үшін қосылған сөздер тік жақшаның ішіне алынып беріліп отырды.

Пайғамбардың, сахабалардың, қожалардың есімдеріне қоса берілген діни атақтар мен эпитеттер, діни тұрақты сөз тіркестері қазақ оқырманына түсінікті болып, мәтінді оқуда қиындық келтірмеу үшін аударылып берілді, жиі қолданылып, кіріккен сөз тіркестері қазақ тілінде айтылу ерекшелігімен берілді, мысалы: “ғаләйһи-с-салам”, “әл-хамд ли-л-Лах!”, “сұбханах уа тағала”, т. б. Қазақ тіліне сіңісіп кеткен кейбір кісі, жер, мансап атаулары мен діни терминдер де мәтін ішінде қазақ тілі заңдылығымен берілді. Олардың түпнұсқа жазылуы глоссарийде жақша ішінде Крачковский/Ромаскевичтердің жүйесіне негізделген транслитерация әдісімен көрсетілді.

Қасиетті кітаптан алынған үзінділер “Құран аяттарының алфавиттік көрсеткіші”⁵⁷ бойынша анықталып, Уаһап қажы Қыдыр-

⁵⁶ Дмитриева Л. В., Мугинов А. М., Муратов С. Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии АН СССР. Том I: История / Под ред. А. Н. Кононова. М., 1965; Дмитриева Л. В., Муратов С. Н. Описание тюркских рукописей Института востоковедения. Том II: История, акты, библиография, энциклопедии, география, календари / Под редакцией А. С. Тверитиновой. М.: Наука, 1975. № описания 28. С. 59; Дмитриева Л. В. Каталог тюркских рукописей... №№ описаний 761–767. С. 210–211; Салахетдинова М. А. Сочинение Мухаммед-Садыка Кашгари “Тазкира-и ходжаган” как источник по истории киргизов // Известия АН Киргизской ССР. Т. I (1959). Вып. 1 (История). С. 101–125.

⁵⁷ Мухаммад Фу’ад ‘Абд ал-Бақй. ал-Му’джам ал-муфахрас ли-алфаз ал-Қур’ән ал-Карйм [басылған жері және мезгілі көрсетілмеген].

ханұлының “Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі”⁵⁸ басылымы бойынша қазақша тәржімеде беріліп отыр.

Хадистердің тәржімесі берілген жоқ, себебі түпнұсқа мәтінде олардың соңынан түркі тілді аудармасы берілген, мағынасы сол бойынша тәржімеленді.

Мәтін бойында берілген парсы, түркі тілді ғазал, бәйіт, мінажаттарды сөзбе-сөз дерлік тәржімелеп, мағынасын сақтауға тырыстық, көркемдеу, ұйқастыру мақсат етілмеді.

Бұл орайда ескерте кететін бір жайт, көшірушінің араб, парсы тілдері бойынша сауаты кемшіндігінен болуы керек, араб тіліндегі хадистер мен аяттар және парсы тілді ғазалдар көбіне қате көшірілген.

Басылым соңында кісі есімдеріне, жер-су атауларына көрсеткіштер және діни, сопылық терминдерге глоссарий берілді.

Шығыстану ғылымына қадам басуыма үлкен себеп болып, жетекшілік еткен ұстазым М. Қ. Әбусейітоваға, микрофильм нұсқасын бергені үшін Ю. Г. Барановаға көп-көп алғысымды білдіремін, 2003 жылы Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының Санкт-Петербург филиалында мамандануда болған кезде осы қолжазбаға көңіл аударып, құнды ғылыми кеңестер берген белгілі ғалымдар О. Ф. Акимушкинге, Т. И. Сұлтановқа, С. Г. Кляшторныйға, қолданылымдық кеңестер берген ғылыми редактор Ә. Қ. Муминовке; “Тазкира-йи ‘азизан” туралы Германияда, Англияда, Қытайда шыққан зерттеулердің көшірмесін алуға көмектескен профессор Минору Савадаға (Япония), профессор Девин ДеУиске (АҚШ) алғысым ерекше.

Кіріспенің ағылшын тіліне аудармасын дайындауға көмектескен Ә. С. Ендібаеваға және доктор Аллен Франкке (АҚШ), түсіндірмелерді, көрсеткіштерді дайындауға көмектескен әріптестерім Б. Б. Аязбаевқа, Д. Е. Медероваға рақметімді айтамын.

А. Ш. Нұрманова

---

⁵⁸ Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. Аударған Уаһап қажы Қыдырханұлы. 1991 жылғы басылымнан қайта қаралған жаңа аударма. Алматы: Дәуір, 2002.